

Олга Шпехар

Одељење за историју уметности, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Рановизантијско градитељство централног Балкана: степен истражености и нови методолошки приступи

Сажетак: Током последњих деценија 20. и у 21. веку истраживање градитељства и уметности уопште кренуло је новим путевима, што је као један од важних резултата имало повећано интересовање за касну антику. Примећује се наглашена мултидисциплинарност и употреба метода других друштвено-хуманистичких наука у сврху добијања одговора на бројна питања која су се нашла пред истраживачима. Рад се бави степеном истражености рановизантијског градитељства на простору централног дела Балканског полуострва, али и потенцијалним правцима будућих истраживања кроз пример појединих локалитета са наших простора.

Кључне речи: рановизантијско градитељство, касна антика, централни Балкан, хришћанство, Црква.

Касна антика је период веома богат стваралаштвом, изузетно креативан и жив, пре свега због потребе да се створе репрезентативне грађевине и, уопште узев, уметничка дела која ће ићи у корак са значајем нове религије озваничене у овом периоду – хришћанства. Упркос томе, о њему и даље немамо довољно јасну слику, већ је она веома штурта и крајње фрагментарна, посебно када је реч о централном делу Балканског полуострва. Насупрот ситуацији на нашим просторима, у светској науци актуелни су покушаји да се исправи дубоко укореван став о касној антици као о епохи „опадања и пропасти“ заснован на Гибоновој тези,¹ и то комбинацијом података из писаних извора, оних које можемо дознати из архитектонских остатака и аналогјама са сличним истовременим грађевинама, те да се докучи реалан значај градитељства за стварање идентитета хришћанских градова након Миланског едикта. Насупрот томе, постоји изванредно број истраживача који и даље сматрају да је до пропасти Царства дошло, бар када су реалне историјске околности у питању. Њихови закључци базирају се суштински на сумњи у то да је постојао континуитет са претходном античком епохом, те да поједине промене нису могле бити мирне, попут, на пример, „мирног“ инкорпорирања германских племена у оквиру Римског царства.²

Извесну количину информација о стваралаштву насталом у периоду од 4. до почетка 7. века на простору централног Балкана омогућавају нам подаци са археолошких ископавања. Међутим, дела визуелне културе, па и архитектонски споменици, дуго су и потпуно неправедно занемаривана или недовољно изучавана упра-

¹ E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. Vol. I-VI, London 1776–1789.

² J. W. ERMATINGER, *The decline and fall of the Roman Empire*, London 2004; B. Ward-Perkins, *The Fall of Rome and the End of the Civilisation*, Oxford – New York 2006; A. Marcone, A Long Late Antiquity? Considerations on a Controversial Periodisation, *Journal of Late Antiquity* 1/1 (2008), 6–7.

во од стране историчара уметности и архитектуре. До данас је број синтетских студија које посвећују пажњу значајним касноантичким градитељским остварењима на овом делу Балканског полуострва готово незнатан. Једна од веома познатих, а која се једним својим делом тиче и наших простора у овом периоду, је монографија Р.Ф. Ходинота “*Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia. A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*” објављена 1963. године у Лондону.³ Иако су истраживања спровођена након публиковања ове књиге знатно допунила сазнања која нам она пружа, ипак је и даље остала незаобилазна полазна тачка за изучавање архитектуре овог периода на простору читавог Балкана, па и данашње Србије. Непуну деценију касније, из пера архитекте Н. Спремо-Петровић произашла је публикација *Пройорцијски односи у базиликама Илирске њрефекџуре*, која доноси такође велику количину информација, између осталог, и о архитектури раних цркава централног дела Балканског полуострва.⁴ Упркос изузетном значају који поменута студија има до данас, каснији истраживачи нису се усудили да начине корак даље те да хришћанске сакралне објекте сагледају у одговарајућем просторно-временском контексту епохе у којој су настали.

Под утицајем неопходне мултидисциплинарности у изучавању, временом се променио и однос према овом периоду на простору читавог Царства, што је резултирало и повећаним интересовањем истраживача за ранохришћанску и рановизантијску визуелну културу. Велики помак се може приметити последњих деценија и у научној литератури.⁵ Значајан допринос ширењу информација и резултата истраживања донело је и време у коме живимо, будући да је развој нових технологија омогућио бржи проток информација и бољу доступност литературе у свим деловима света. Једна од последица је и повећана научна продукција, а самим тим и повећано интересовање не само за овај период, већ и за целокупну византијску цивилизацију као наследницу тековина Римског царства.⁶ Када је касноантичка епоха у питању, развила се читава издвојена грана која се бави културном историјом овог периода, заснована на првом месту на делу знаменитог Питера Брауна.⁷ Ипак, реч је углавном о истраживањима чија се географска област интересовања веома често своди на западни део Европе или поједине делове раног Византијског царства, док су централнобалканске провинције најчешће веома оскудно заступљене. Управо стога је важно да споменици визуелне културе настали на нашим просторима постану стално присутни у домаћој и страној научној литератури.

Што се тиче историје архитектуре, као једне од дисциплина историје уметности, једном покренут поступак реевалуације градитељског наслеђа касне антике

³ R. F. Hodinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia. A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*, London – New York, 1963.

⁴ Н. Спремо-Петровић, *Пройорцијски односи у базиликама Илирске њрефекџуре*, Београд 1971.

⁵ Навешћемо само неке од значајнијих монографија и зборника радова: Н. Maguire, *Earth and Ocean. The Terrestrial World in Early Byzantine Art*, University Park PA – London 1987; R.M. Jensen, *Understanding Early Christian Art*, London – New York 2001; *Late Antiquity. Art in Context* (eds. J. Fleischer, J. Lund, M. Nielsen), Copenhagen 2001; *Late Antique and Medieval Art of the Mediterranean* (ed. E.R. Hoffman), Malden – Oxford – Carlton 2007; *Using Images in Late Antiquity* (eds. S. Birk, T. Myrup Kristensen, B. Poulsen), Oxford – Havertown PA 2014.

⁶ В. Станковић, Српска и светска византологија у 21. веку, или о сталном преиспитивању устаљених мишљења, у: *Византијски свет на Балкану, Том 2: Визанџолошке џеме* (ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић), Београд 2012, 647–651.

⁷ P.R.L. Brown, *The World of Late Antiquity: from Marcus Aurelius to Muhammad*, London 1971; P.R.L. Brown, *The Making of Late Antiquity*, Cambridge MA – London 1978; A. Cameron, *Byzantium Between East and West*, in: *Présence de Byzance* (texts réunis par J.-M. Spieser), Gollion 2007, 121.

показао је да је изучавање ове епохе неопходно како би се сагледала његова реална позиција у оквиру читавог Царства, али и како би се сагледао његов потенцијални утицај на позније средњовековно градитељство. Тумачења, која би иступила корак даље од констатовања стања очуваности и диспозиције архитектонског простора, на жалост углавном није било.

Веома је тешко прецизно одредити које се градитељство у оквиру касноантичког периода може подразумевати под термином рановизантијско, те какав је реалан однос између касне антике и ране Византије на изучаваном простору. У томе нам понајпре могу помоћи историјске околности. Централни Балкан је постао део Римског царства у 1. веку, а процес романизације и урбанизације овог простора трајао је прилично дуго.⁸ Тада су настали велики градови попут Виминацијума, Маргума, Наисуса, Улпијане... Продори Хуна у периоду од 441. до 447. године, и боравак Острогота предвођених Теодорихом у осмој деценији 5. века, на извесно време зауставили су културни и уметнички развој. За градитељство настало пре ових турбулентних догађаја без сумње се може рећи да је у правом смислу касноантичко, односно касноримско, будући да се знатно чешће уочавају појаве карактеристичне за градитељство запада, посебно када су у питању мартријуми и меморије, те њихов положај у оквиру градског агера. Међутим, хришћанске цркве саграђене пре Хунског продора углавном су разрушене у разорним нападима и пожарима о чему сведоче и бројни писани извори попут, на пример, историчара Приска,⁹ а градитељство се обнавља тек са обновом централизоване ромејске власти на самом крају 5. и почетком 6. века. Управо то градитељство, које се развијало у периоду од друге половине 5. до почетка 7. века и досељења Словена, можемо означити термином рановизантијско. Међутим, ако се под тим појмом подразумева оно касноантичко стваралаштво које је настало под снажним утицајем Цариграда, како то, свдећи различита тумачења старијих и савремених аутора наводи Стивен Мичел,¹⁰ када је централни Балкан у питању потенцијално смо пред изазовом, будући да је административни центар свакако био у Цариграду, али је у смислу црквене јурисдикције овај простор био под јаким утицајем Рима.¹¹ Иако је због бурних историјских догађаја, који су посебно погодили западни део Римског царства, ова област административно прешла у руке његовог источног дела, епископије централног Балкана и даље су остале под надлежношћу римског папе о чему сведоче и писани историјски извори из 6. века.¹² Наиме, краткотрајни успех цара Јустинијана да у оквиру Царства врати матичне римске територије на Апенинском полуострву резултирао је управо оснивањем нове архиепископије на централном Балкану и њеним стављањем под папски надзор. Насупрот таквој расподели јурисдикција у оквиру Цркве, са поновним успостављањем ромејске власти у овим областима снажи и утицај Цариграда у свим сферама живота, па и у градитељству. Проблем односа између истока и запада, заснован пре свега на анализи дела ликовне уметности и архитектуре, а не искључиво на веома често формалним административним

⁸ М. Мирковић, Римско освајање и организација римске власти, у: *Историја српског народа*, Књ. 1 (ур. С. Ђирковић), Београд 1994, 66–76.

⁹ *Prisci Fragmenta. Historici graeci minores I*, ed. L. Dindorf, Lipsiae 1870, 8, 291, 9–15.

¹⁰ С. Мичел, *Историја јужног Римског царства 284–641. Преображај античког света*, Београд 2010, 24–27.

¹¹ В. Поповић, Грчки натпис из Царичиног Града и питање убикације Прве Јустинијане, *Глас ССCLX. Одељење историјских наука*, књ. 7 (1990), 53–108.

¹² *Iust. Nov.*, СХХХI, III у: *Грчки извори за бугарската историја II*, (ред. И. Дуйчев... и др.), Софија 1958, 39–86; В. Поповић, *нав. дело*, 79–86.

поделама, само је један од бројних изазова који се постављају пред истраживаче. Недовољна количина материјалних и писаних података условила је и то да је слика о рановизантијским градовима и хришћанским црквама, као најрепрезентативнијим архитектонским споменицима епохе, прилично замагљена. Оно што је извесно је да су учвршћивање царске власти и снажење Цркве наметнули потребу за обновом старих и изградњом нових храмова, а може се претпоставити да су, баш као у другим деловима Царства, најважнију улогу у томе имали локални епископи и царска администрација, чији је задатак био да воде бригу о подизању и украшавању сакралних објеката у области под њиховом јурисдикцијом.¹³ Наравно, не сме се сметнути са ума ни велики значај који је за локалне ктиторе, градитеље и уметнике у том тренутку имала царска наклоност,¹⁴ али до данас остаје непознато ко су заправо особе које су имале активну улогу у креирању сакралне топографије централног Балкана у овом периоду. Једино име које се са нешто већом сигурношћу може повезати са неким од градитељских подухвата је управо име цара Јустинијана, за које се везује изградња два града која су по њему добила име – Прва и Друга Јустинијана.¹⁵

Локалитет Царичин град данас се углавном једногласно сматра Првом Јустинијаном и, у целини узев, најрепрезентативнији је пример рановизантијског градитељства и уметности уопште, што је разумљиво ако се има на уму чињеница да је у питању царев епонимни град и архиепископско седиште под чијом се јурисдикцијом нашао највећи део централног Балкана.¹⁶ Стога је он уједно и најбољи показатељ начина на који се, употребом савремених методолошких приступа може из различитих перспектива сагледати један рановизантијски урбани центар. Досадашња истраживања показала су да је реч о граду који је имао значајно место у административној организацији Царства, о насељу у коме је до данас откривено једнаест сакралних грађевина¹⁷ и који је био архиепископско седиште, које је опстало све до првих деценија 7. века, о чему сведочи писмо папе Гргура I упућено архиепископу Јовану 602. године.¹⁸ Реч је о резултатима проистеклим из тумачења писаних извора и археолошких података добијених са терена. Историја уметности и визуелне културе данас у свету склона је да овим резултатима придода не само одговарајуће аналогије, већ и да употребом метода других друштвено-хуманистичких наука употпуни слику давно несталих хришћанских топоса. Тако, на пример, различите диспозиције простора храмова и њихова богата сликана, мозаичка и скулпторална декорација, указују на учене поручиоце који су узоре црпили из великих медитеранских градова, попут на пример Цариграда и Солуна.¹⁹ У случају Прве Јустинијане ови би се утицаји могли објаснити чињеницом да су административно особље, свештенство и војни заповедници могли бити насељени из неког великог медите-

¹³ R. Van Dam, *Bishops and Society*, in: *Cambridge history of Christianity. Vol. II. From Constantine to c. 600* (eds. A. Casiday, F.W. Norris), Cambridge... [etc.] 2007, 343–344.

¹⁴ S. Hill, *The Early Byzantine Churches in Isauria and Cilicia*, Aldershot 1996, 7.

¹⁵ Просоп. IV 1, 104, 2–107, 2 у: *Византијски извори за историју народа Југославије. Том 1* (ур. Г. Острогорски), Београд 1955, 54–58.

¹⁶ В. Кондић, В. Поповић, *Царичин Град: утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд 1977; Б. Баван, В. Иванишевић, *Ivstiniiana Prima – Царичин Град*, Лесковац 2006; V. Ivanišević, *Caričin Grad (Justiniana Prima): A New-Discovered City for a 'New' Society*, in: *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Plenary Papers, Belgrade, 22 – 27 August 2016*, Belgrade2016, 107 – 126.

¹⁷ V. Ivanišević, *нав. дело*.

¹⁸ В. Поповић, *нав. дело*, 79.

¹⁹ Вранешевић, Шпехар, Мермерна оплата и њене сликане имитације. Боја и светлост у рановизантијској уметности централног Балкана, *Зборник Народној музеја XXII/2* (2016), у штампи.

ранског центра, вероватно Солуна, јер је до оснивања Јустинијановог града управо он носио све најважније административне функције у префектури Илирик.²⁰ Прва Јустинијана била је урбани центар који се дичио улицама са портицима, кружним тргом са царевом статуом и великим бројем богато опремљених и украшених цркава, дакле један медитерански град у срцу Балкана, што није била случајност већ намера његовог оснивача да на месту свог рођења сагради град по узору на престоницу. Његов сакрални пејсаж био је најдиректније везан за обављање литијских богослужења, која су попут кичменог стуба повезивала град у кохерентну целину. Тада организоване процесије биле су најмоћнији израз јединства верске заједнице, спајале су различита култна средишта и различите социјалне категорије становништва у истом верском обреду који је обезбеђивао опстанак града.²¹

На жалост, до данас су, уз ретке изузетке, изостала тумачења попут наведеног примера, која би допринела сагледавању хришћанског идентитета простора централног Балкана у касноантичком периоду, како у градовима, тако и у мањим насељима и утврђењима. Први кораци начињени су у том смеру и, иако скромни, резултати истраживања показали су да се рановизантијске цркве на нашим просторима, иако у највећој мери дела провинцијских градитеља и уметничких радионица, по концепцији архитектонског простора у потпуности уклапају у савремене токове градитељства, сликарства и скулптуре највећих хришћанских центара Царства. Иступајући корак даље од анализа строго везаних за градитељску школу, стил или иконографију, а у складу са новим методолошким приступима, дошло се и до закључака да су хришћански храмови дело учених поручилаца, данас нама непознатог имена, и вештих протомајстора и уметника, те првобитан изглед неких од њих, попут на пример оних на локалитетима Царчин град, Гамзиград, Градина на Јелици, Ремесијана и тд, увелико надмашивао локални карактер. На жалост, због бурних историјских догађаја с краја 6. и с почетка 7. века, градови централног Балкана живели су сувише кратко да би се развили у урбане центре са трајнијим утицајем на новопридошле народе. Ипак, неправедно је, и са строго историјске тачке гледишта неисправно, занемарити њихов значај у Царству. О томе колики је био тај значај сведочи, на пример, чињеница да се идеја о сакралности царске задужбине Прве Јустинијане очувала у колективној свести и након досељења Словена, те да је титулу архиепископа Прве Јустинијане у средњем веку наследио охридски архиепископ.²²

Иако промене у сакралном пејсажу нису биле искључиво везане за градове, ипак се управо у њима оне могу најјасније уочити, будући да је Римско царство наставило да негује готово култни карактер градова наслеђен из идеје о градовима-државама ранијег периода. Градови су и касније задржали улогу важног исходног друштвених, привредних и верских активности,²³ а цркве у њима представљале су сакрални гарант њиховог опстанка, дакле симболично и опстанка ромејске, тј. византијске власти. Хришћански храмови су били оазе духовности и врхунски

²⁰ O. Špehar, The Cruciform Church on Caričin grad: Thessalonian architectural influence on the central Balkans in the 6th century, *Зборник Мајице српске за ликовне уметности* 42 (2014), 61–76.

²¹ J.F. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship: the origins, development and meaning of stationary liturgy*, Roma 1987; С. Мичел, *нав. дело*, 552–553.

²² Р. Љубинковић, Традиције Приме Јустинијане у титулатури охридских архиепископа, *Стиаринар XVII/1966* (1967), 61–76.

²³ R. Lim, Converting the Un-Christianizable: The Baptism of Stage Performers of Late Antiquity, in: *Conversion in Late Antiquity and the Early Middle Ages. Seeing and Believing* (eds. K. Mills and A. Grafton), Rochester NY 2003, 85–86.

домети градитељства овог периода. Стога је обавеза историчара уметности и архитектуре да им пружи одговарајућу пажњу, јер су темељи потоњег градитељства положени управо тада. Мултидисциплинарним приступом историја уметности би морала употпунити представу коју имамо о овим значајним културним грађевинама, што и мора бити нужан пут којим би наука требало да се креће, јер се ради о тумачењу визуелне културе периода који је изузетно значајан не само за сагледавање локалне историје, градитељства и уметничког стваралаштва. Напротив, његов значај надилази простор централног Балкана, што је препознао још Ходинот шездесетих година 20. века.²⁴ Стога је сасвим јасно да би, када је градитељство у питању, студиозно и систематично изучавање касноантичке архитектуре централног Балкана допунило свеукупну слику о сакралној архитектури, а самим тим и о христјанизацији овог дела Римског царства у првим вековима након Миланског Едикта. Надамо се да ће истраживачи у Србији схватити важност овог изазова и да ће време пред нама донети значајне научне резултате када су рановизантијска визуелна култура и цивилизација у питању.

Библиографија

- Баван Б., Иванишевић В., *Ivstiniana Prima – Царичин Град*, Лесковац 2006.
- Baldovin J.F., *The Urban Character of Christian Worship: the origins, development and meaning of stational liturgy*, Roma 1987.
- Brown P.R.L., *The World of Late Antiquity: from Marcus Aurelius to Muhammad*, London 1971.
- Brown P.R.L., *The Making of Late Antiquity*, Cambridge MA – London 1978.
- Van Dam R., Bishops and Society, in: *Cambridge history of Christianity. Vol. II. From Constantine to c. 600* (eds. A. Casiday, F.W. Norris), Cambridge... [etc.] 2007, 343–366.
- Вранешевих Б., Шпехар О., Мермерна оплата и њене сликане имитације. Боја и светлост у рановизантијској уметности централног Балкана, *Зборник Народної музеја XXII/2* (2016), у штампи.
- Gibbon E., *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Vol. I-VI*, London 1776–1789.
- Ermatinger J. W., *The decline and fall of the Roman Empire*, London 2004.
- Ivanišević V., Caričin Grad (Justiniana Prima): A New-Discovered City for a 'New' Society, in: *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Plenary Papers, Belgrade, 22 - 27 August 2016*, Belgrade 2016, 107–126.
- Iustiniani Novellae, у: *Грџки извори за бугарската историја II*, (ред. И. Дуйчев... и др.), Софија 1958, 39–86.
- Jensen R.M., *Understanding Early Christian Art*, London – New York 2001.
- Кондић В., Поповић В., *Царичин Град: ујврђено насеље у византијском Илирику*, Београд 1977.
- Late Antique and Medieval Art of the Mediterranean* (ed. E.R. Hoffman), Malden – Oxford – Carlton 2007.
- Late Antiquity. Art in Context* (eds. J. Fleischer, J. Lund, M. Nielsen), Copenhagen 2001.
- Lim R., Converting the Un-Christianizable: The Baptism of Stage Performers of Late Antiquity, in: *Conversion in Late Antiquity and the Early Middle Ages. Seeing and Believing* (eds. K. Mills and A. Grafton), Rochester NY 2003, 84–126.
- Љубинковић Р., Традиције Приме Јустинијане у титулатури охридских архиепископа, *Сѵа-ринар XVII/1966* (1967), 61–76.
- Maguire H., *Earth and Ocean. The Terrestrial World in Early Byzantine Art*, University Park PA – London 1987.
- Marcone A., A Long Late Antiquity? Considerations on a Controversial Periodisation, *Journal of Late Antiquity* 1/1 (2008), 4–19.

²⁴ R.F. Hodinott, *нав. дело*.

- Мирковић М., Римско освајање и организација римске власти, у: *Историја српског народа*, Књ. 1 (ур. С. Ђирковић), Београд 1994, 66–76.
- Мичел С., *Историја јужног Римског царства 284–641. Преображај античког света*, Београд 2010.
- Поповић В., Грчки натпис из Царичиног Града и питање убицације Прве Јустинијане, *Глас ССCLX. Одељење историјских наука*, књ. 7 (1990), 53–108.
- Prisci Fragmenta. Historici graeci minores I*, ed. . L. Dindorf, Lipsiae 1870.
- Просор. IV 1, 104,2–107,2 у: *Византијски извори за историју народа Југославије. Том 1* (ур. Г. Острогорски), Београд 1955, 17–72.
- Спремено-Петровић Н., *Пройорцијски односи у базиликама Илирске њрефектуре*, Београд 1971.
- Станковић В., Српска и светска византологија у 21. веку, или о сталном преиспитивању устаљених мишљења, у: *Византијски свет на Балкану, Том 2: Византолошке теме* (ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић), Београд 2012, 647–651.
- Using Images in Late Antiquity* (eds. S. Birk, T. Myrup Kristensen, B. Poulsen), Oxford – Havertown PA 2014.
- Hill S., *The Early Byzantine Churches in Isauria and Cilicia*, Aldershot 1996.
- Hoddinott R. F., *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia. A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*, London – New York, 1963.
- Cameron A., Byzantium Between East and West, in: *Présence de Byzance* (texts réunis par J.-M. Spieser), Gollion 2007, 113–133.
- Špehar O., The Cruciform Church on Caričin grad: Thessalonian architectural influence on the central Balkans in the 6th century, *Зборник Мајице српске за ликовне уметности* 42 (2014), 61–76.
- Ward-Perkins B., *The Fall of Rome and the End of the Civilisation*, Oxford – New York 2006.